

ΗΛΙΟΣ ΚΑΙ ΟΛΕΘΡΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΝΤ. ΓΑΛΙΤΗΣ

ΗΛΙΟΣ
ΚΑΙ
ΟΛΕΘΡΟΣ

Ρέθυμνο, 1938-1943

Ἐν πλῶ

© Έκδόσεις Έν πλῶ
Κολοκοτρώνη 49, Αθήνα 105 60
Τηλ.: 210 3226343 - Fax: 210 3221238
e-mail: info@enploeditions.gr
www.enploeditions.gr
facebook.com/enploeditions.gr

Διόρθωση δοκιμίων: Σοφία Μπουγά

Α' έκδοση: Οκτώβριος 2022

ISBN: 978-960-619-124-4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα
~7~

Δυο λόγια στην αρχή
~13~

ΜΕΡΟΣ Α΄. ΗΛΙΟΣ. 1938-1940

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1
Η άφιξη
~17~

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2
Το σπίτι
~23~

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3
Το σχολείο
~57~

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4
Η εκκλησία
~97~

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Ήρεμα νερά

~127~

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Βότσαλα στην ακροθαλασσιά

~161~

Ιντερμέδιο

~191~

ΜΕΡΟΣ Β΄. ΟΛΕΘΡΟΣ. 1941-1943

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Πρελούδιο

~219~

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Φωτιά και ατσάλι

~255~

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Αναγκαστική συμβίωση

~291~

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

«Ως αποθνήσκοντες, και ιδού, ζώμεν!...»

~349~

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η πείνα

~387~

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Το μεγάλο τόλμημα

~407~

Και ύστερα;

~423~

Ακροτελεύτια

~459~

Στη ρεθυμνιώτισσα σύζυγο και σύντροφο της ζωής μου
Ζαφειρία Σταυρακάκη - Γαλίτη,
που μαζί αγαπήσαμε το Ρέθυμνο

Στις κόρες μας και στα εγγόνια μας,
που έμαθαν από μας να αγαπούν το Ρέθυμνο

Στις αδελφές μου,
που μαζί ζήσαμε τις λιακάδες
και τον όλεθρο του πολέμου στο Ρέθυμνο

Δυο λόγια στην αρχή

Πόσες φορές δεν διηγήθηκα ιστορίες από τα παιδικά μου χρόνια, τον πόλεμο, την Κατοχή, και πόσες φορές δεν άκουσα την επωδό: «Να τα γράφεις αυτά!». Αυτά που σημάδεψαν τη ζωή μου ήταν αναμφίβολα οι έντονες εμπειρίες τα χρόνια που έζησα στο Ρέθυμνο της Κρήτης, όταν ο πατέρας μου υπηρέτούσε εκεί ως δικαστής, από το 1938 ως το 1943. Χρόνια φωτεινά, κάτω από τον λαμπερό ήλιο της Κρήτης, χρόνια σκοτεινά και σκληρά, όταν ξέσπασε ένας από τους πιο ολέθριους πολέμους της ιστορίας. «Ναι, θα τα γράψω κάποτε», απαντούσα. Και ήρθε η στιγμή που οι μνήμες πήραν γραπτή μορφή.

Τι είναι οι σελίδες που ακολουθούν; Δεν είναι ιστορική μελέτη, δεν είναι ανατομία μιας πόλης ή μιας εποχής ή ενός πολέμου. Είναι αναμνήσεις; Βιώματα; Αυτοβιογραφική εξιστόρηση; Ναι, όλα αυτά. Πάνω απ' όλα όμως είναι κατάθεση ψυχής. Είναι μαρτυρία για μια εποχή που έφυγε. Είναι σπαράγματα μιας ανέμελης ζωής σε μια ελληνική επαρχιακή πόλη, ζωής που σαρώθηκε από τον παγωμένο αέρα του Πολέμου. Είναι καταγραφή βιωμάτων ηλιόλουστης γαλήνης και ολέθριας θύελλας.

Αυτά τα βιώματα θέλησα να μην τα πάρω μαζί μου, αλλά να τα αφήσω κληρονομιά στους δικούς μου ανθρώπους και σε όποιον θα ήθελε να οσφρανθεί την αλλοτινή ατμόσφαιρα μιας εποχής που πλέον ανήκει στην τραγική και συνάμα ένδοξη ιστορία μας.

Γ. Α. ΓΑΛΙΤΗΣ

ΜΕΡΟΣ Α΄
ΗΛΙΟΣ
1938 - 1940

Η άφιξη

- Μπαμπά, θα φορέσετε κι εσείς βράκα;

Ήταν η μικρή Δανάη, που άκουγε εντυπωσιασμένη την «εισαγωγή» του πατέρα περί Κρήτης και Κρητικών. Είχαμε ξεκινήσει στις 14 Νοεμβρίου του 1938 από τον Πειραιά με το ατμόπλοιο ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ, οι γονείς και τα τέσσερα παιδιά: Η Δανάη πέντε ετών, η Αίγλη εννέα, η Ελένη δέκα, και εγώ, ο μεγαλύτερος – έξι μέρες νωρίτερα είχα κλείσει τα δώδεκα. Ταξίδια με πλοίο είχα κάνει πολλά μέχρι τότε, παρά τη μικρή ηλικία μου, κανένα όμως τόσο μεγάλο. Αυτό για το Ρέθυμνο, όπου ο πατέρας μου είχε μετατεθεί ως πρωτοδίκης, ήταν πολύ μακρύτερο.

Ταξιδεύαμε όλη μέρα, ξαπλωμένοι στα κρεβάτια μας – σε κάθε προσπάθεια έγερσης η ναυτία έσπευδε να μας οριζοντιώσει πάλι. Ένα μικρό φινιστρίνι μάς έδειχνε την τρικυμισμένη θάλασσα. Ο αερισμός ανεπαρκής και η «βαπορίλα», η χαρακτηριστική μυρωδιά όλων των πλοίων της εποχής, δημιουργούσε, όπως ήταν αναμενόμενο, ένα δυσάρεστο αίσθημα.

Είχε νυχτώσει για τα καλά, όταν φτάσαμε στα Χανιά. Σηκωθήκαμε και ανεβήκαμε στο κατάστρωμα. Πολλοί επιβάτες κατέβηκαν, μερικοί επιβιβάστηκαν για να πάνε διά θαλάσσης στο Ρέθυμνο ή το Ηράκλειο, προτιμώντας το νανούρισμα του καραβιού από την ταλαιπωρία ενός ταξιδιού στους στενούς, επικίνδυνους, οφιοειδείς και λακκοβριθείς δρόμους της στεριάς.

Όλη η βαβούρα του λιμανιού αποτελούσε για τα παιδικά μας μάτια ένα διασκεδαστικό θέαμα. Βάρκες, μαούνες, λιμενεργάτες ξεφόρτωναν και φόρτωναν εμπορεύματα, φωνές,

οχλοβοή, ό,τι πρέπει για να τραβήξει το ενδιαφέρον μας, για το οποίο αμειφθήκαμε με το παραπάνω: ένας λιμενεργάτης ήταν... μαύρος! Δεν είχαμε ξαναδεί μαύρο άνθρωπο και ξαφνικά αντικρίζαμε κάτι εξωτικό! Πώς βρέθηκε αυτός στην Κρήτη; Ο πατέρας υπέθεσε πως θα είναι απομεινάρι της Τουρκοκρατίας: στην ανταλλαγή των πληθυσμών κατάφερε να μη φύγει. Αργότερα, στο Ρέθυμνο –μέχρι εκεί είχε φτάσει η φήμη του– μάθαμε ότι ήταν Αιγύπτιος, άρα μη ανταλλάξιμος, και λεγόταν Αλής.

Την απόσταση Χανιά-Ρέθυμνο μας είπαν ότι θα την έκανε το πλοίο σε περίπου τέσσερις ώρες. Ξαπλώσαμε να συνεχίσουμε τον ύπνο μας. Αξημέρωτα ακόμη μας ξύπνησε ο καμαρότος για να ετοιμαστούμε για την αποβίβαση. Έχοντας πολλή ώρα ακόμη μέχρι να φτάσουμε, καθίσαμε στα κρεβάτια μας –χωρίς ναυτία, αφού δεν πλέαμε πια στην ανοιχτή θάλασσα– για να ακούσουμε τον πατέρα μας να μας κάνει την απαραίτητη εισαγωγή για το νησί στον οποίο θα ζούσαμε, όπως νομίζαμε, ένα-δυο χρόνια: οι δικαστές την εποχή εκείνη δεν κάθονταν πολύ σε έναν τόπο.

Η «εισαγωγή» του πατέρα μας συνίστατο σε μια αναδρομή στην ιστορία της Κρήτης, ιδίως την πρόσφατη· δεν παρέλειψε να αναφερθεί και στις ιδιομορφίες της, όπως είναι το γλωσσικό της ιδίωμα και η αμφίεση των κατοίκων, με χαρακτηριστικό τη βράκα – εξ ου και η ερώτηση της μικρής αδελφής. Βέβαια, όταν πρωτοείδαμε Κρητικούς απογοητευτήκαμε λιγάκι, γιατί μόνο μια μικρή μειοψηφία ηλικιωμένων φορούσε βράκες. Μας παρηγόρησαν όμως οι «γκιλότες», ένα είδος παντελονιού που φορούσαν αρκετοί, πολύ φαρδιού στους γοφούς και εφαρμοστού στην κνήμη, το οποίο έμπαινε μέσα στα «στιβάνια», δερμάτινες μπότες μέχρι σχεδόν το γόνατο, συνήθως μαύρες ή άσπρες.

Το πλοίο κάποτε σταμάτησε, αρκετά μακριά από την προ-

βλήτα. Οι επιβάτες θα μεταφέρονταν με βάρκες μέχρι τη στεριά, όπως γινόταν τότε σε όλα τα πλοία. Από μια εξωτερική σκάλα, κολλημένη στο πλευρό του πλοίου έπρεπε όλοι να κατέβουν μέχρι το επίπεδο του νερού. Μερικά σκαλοπάτια ήταν βυθισμένα κάτω από το νερό. Η θαλασσοταραχή σήκωνε ψηλά κύματα και τα σκαλοπάτια αυτά μια έβγαιναν από το νερό και μια ξαναβυθίζονταν σ' αυτό. Πλήθος βάρκες συνωστίζονταν κοντά στη σκάλα, χοροπηδώντας στα κύματα πάνω-κάτω και λιχνιζόμενες δεξιά-αριστερά. Οι λεμβούχοι φώναζαν, τα παιδιά τσίριζαν, οι μπαμπάδες αγχομαχούσαν να κατεβάσουν τις αποσκευές, οι ναυτικοί του πλοίου έκαναν ό,τι μπορούσαν για να βοηθήσουν μαζί με τους βαρκάρηδες τους επιβάτες να πηδήξουν στη βάρκα την κατάλληλη στιγμή, το δευτερόλεπτο δηλαδή που θα ήταν το χείλος της βάρκας στο ίδιο επίπεδο με το τελευταίο σκαλοπάτι της σκάλας του βαποριού, που κι εκείνο δεν ήταν ακίνητο. Τα παιδιά... αυτά τα έβγαζαν όπως και τις βαλίτσες – ή τους μπόγους, που συνηθίζονταν πολύ τότε. Φαίνεται πως όσοι είχαν να κάνουν με τη θάλασσα ήξεραν καλά τη δουλειά τους, γιατί ποτέ δεν άκουσα να πέσει κανείς στο νερό...

Η διαδρομή της βάρκας μέχρι την προβλήτα συνοδευόταν από χτυποκάρδια και επιφωνήματα φόβου. Οι κωπηλάτες, ατρόμητοι, προχωρούσαν ακάθεκτοι, καβαλικεύοντας τα κύματα, σαν να ίππευαν έναν ατίθασο, πλην χαλιναγωγούμενο κέλητα – ίσως γι αυτό ονόμασαν κέλητα και τη μικρή, όμορφη κωπήλατη βάρκα των πλοιάρχων.

Με την ψυχή στο στόμα φτάσαμε στο σημείο αποβίβασης, όπου υπήρχε ένα μικρό κτίσμα, ένα είδος πύλης εισόδου στην πόλη. Ήταν το Τελωνείο. Το κτίσμα αυτό υπάρχει ακόμη σήμερα, αχρησιμοποίητο πλέον, συμβολίζοντας Οδύσσειες και Ιθάκες και ηλιόλουστα χρόνια με όλα τα συμπαρομαρτούντα.

Επιβιβαστήκαμε σε ένα αμάξι, με άλογα φυσικά –τα ταξί της εποχής– και ζητήσαμε να μας πάει σε ένα καλό ξενοδοχείο. Μας πήγε στον «Παράδεισο», απέναντι από τον Δημοτικό Κήπο, «το καλύτερο της πόλης» κατά τον αμαξά. Βέβαια, τα ξενοδοχεία στην πόλη δεν ήταν πολλά. Στην οδό Αρκαδίου βρίσκονταν το «Αρκάδι» και το «Αχίλλειο», κι ένα άλλο στην πλατεία του Αγνώστου Στρατιώτου. Ο «Παράδεισος» ήταν ένα τριώροφο σπίτι με λίγα δωμάτια, που υπάρχει και σήμερα, ασφαλώς όχι ως ξενοδοχείο. Βουλευτήκαμε σε δυο-τρία δωμάτια, το ένα από τα οποία ήταν προνομιακό: κατείχε το μοναδικό μπαλκόνι του ξενοδοχείου, ακριβώς απέναντι από τον Κήπο, για τον οποίον ήταν περήφανοι οι Ρεθυμνιώτες: «Είναι ο καλύτερος των Βαλκανίων!». Αυτή τη σύγκριση υπεροχής με τα Βαλκάνια τη συνάντησα πολλές φορές αργότερα, σ' όλη την Κρήτη. Φυσικά «ο καλύτερος της Ελλάδος» είναι πολύ λίγο, «ο καλύτερος της Ευρώπης» παραείναι πολύ, οπότε το μέσο είναι το άριστο. Εξαιρείται βέβαια ο Βενιζέλος, που είναι «ο καλύτερος του κόσμου»...

Όντως ο Δημοτικός Κήπος του Ρεθύμνου, εκτάσεως 26 στρεμμάτων, έργο του δραστήριου δημάρχου Τίτου Πετυχάκη, για πολλά χρόνια «θεωρούνταν ο καλύτερος επαρχιακός κήπος της Ελλάδος και μάλιστα βραβεύτηκε το 1945 από την Ακαδημία Αθηνών», όπως γράφει ο λόγιος Ρεθύμνιος, πρώην Διευθυντής της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ρεθύμνης Γιάννης Ζ. Παπιομύτογλου (Ο Τίτος Πετυχάκης και οι εκλογές της 25ης Οκτωβρίου 1925, Εφημ. Ρέθυμνος, 19.10.2019, σελ. 21). Ο Πετυχάκης ήταν δήμαρχος από το 1926 ως το 1950, με εξαίρεση την περίοδο της Κατοχής, ενώ το 1900 τον βρίσκουμε να έχει δικηγορικό γραφείο μαζί με τον Τουρκοκρατητικό Αχμέτ εφέντη Κουταλάκη.

Δεν είχε ακόμη ξημερώσει όταν ξαπλώσαμε στα κρεβάτια μας, να αναπληρώσουμε τον ύπνο που μας έλειπε και να

συνέλθουμε από την πολύωρη ταλαιπωρία. Ξυπνήσαμε αργά το πρωί, και εγώ, με την αυτοπεποίθηση του «μεγάλου», αφού πλέον είχα κλείσει τα δώδεκα και συνεπώς δικαιωματικά ήμουν ο αδιαμφισβήτητος βοηθός, σύμβουλος και συμπαραστάτης του πατέρα, πρωτότοκος γαρ και αγόρι μάλιστα, εξήλθα εις αναζήτησιν τροφής για την οικογένεια, εφόσον η παροχή προγεύματος από τα ξενοδοχεία ήταν ακόμη άγνωστη, τουλάχιστον στο Ρέθυμνο.

Βρήκα τον ξενοδόχο με δυο-τρεις άλλους να κουβεντιάζουν όρθιοι στην πόρτα – νομίζω πως δεν είχε ρεσεψιόν. Τον ρώτησα πού είναι τα καταστήματα και μου έδειξε. Έστριψα αριστερά, έφτασα στη Μεγάλη Πόρτα και στα δεξιά μου είδα αυτό που ήθελα.

- Είντα θες εσύ; με ρώτησε ο καταστηματάρχης. Του είπα τι θέλω, τελείωσα τα ψώνια μου, έκανα μιαν ανιχνευτική βόλτα και επέστρεψα στη βάση μου, ανυπομονώντας να αναφέρω τις ανακαλύψεις μου: Το πρωτάκουστο «είντα» και...

- Ξέρετε, όλα τα ονόματα εδώ τελειώνουν σε «κис», το «ι» με γιώτα! είπα.

- Σε «άκισ», με διόρθωσε ο πατέρας, εξηγώντας συγχρότως την προέλευση του γιώτα από το υποκοριστικό.

Την άλλη μέρα έπρεπε να πάμε στο σχολείο. Ο πατέρας μου έπρεπε να παρουσιαστεί στην υπηρεσία του και δεν μπορούσε να φροντίσει για τη μετεγγραφή μας, κι έτσι ανέλαβε η μητέρα μας τα κορίτσια και εγώ τον εαυτό μου.

- Πού είναι το Γυμνάσιο Αρρένων; ρωτάω τον ξενοδόχο.

- Θωρείς τα εκεία τα κοπέλια; Πάνε για το Γυμνάσιο.

Γλάκα να τα προκάμεις!

Αν και τις μισές λέξεις τις άκουγα για πρώτη φορά, κατάλαβα τι μου είπε, «εγλάκησα» και τα «πρόκαμα» τα «κοπέλια».

Η καινούργια ζωή μας στο Ρέθυμνο ξεκινούσε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Το σπίτι

Το σπίτι που νοικιάσαμε ήταν το δεύτερο αριστερά στον δρόμο που ξεκινάει από τη Λεωφόρο Κουντουριώτου και καταλήγει στην πλατεία του Αγνώστου Στρατιώτου. Αργότερα το σπίτι αυτό κατεδαφίστηκε και στη θέση του χτίστηκε η διώροφη κατοικία του ιδιοκτήτη. Η οδός τότε λεγόταν Νικολάου και Μαρίας Καστρινάκη. Σήμερα ονομάζεται οδός Εθνάρχου Μακαρίου, και οι Καστρινάκηδες, μετά τον σφετερισμό της μισής τους τιμής από τον Μακάριο, περιορίστηκαν να τιμώνται πλέον στη συνέχεια της οδού πάνω από την Κουντουριώτου.

Ο Νικόλαος Καστρινάκης είχε εργοστάσιο αγγειοπλαστικής και κεραμοποιίας, που βραβεύτηκε στη Διεθνή Κρητική έκθεση το 1900. Η έδρα του ήταν στην οδό Τσάρου, μετέπειτα Αρκαδίου. Ήταν μαζί με τη σύζυγό του Μαρία μεγάλοι ευεργέτες του Δημοτικού Νοσοκομείου Ρεθύμνου (Μ. Χ. Γοργοράπη, Εφημ. Ρέθεμνος, 5. 8. 2017, σελ. 20).

Ιδιοκτήτης του σπιτιού ήταν ο χημικός Ευάγγελος Νησιανάκης, που είχε φαρμακείο στην οδό Αρκαδίου 119, εκεί που είναι σήμερα το χρυσοχοείο του Άλκη Ματθαιουδάκη. Πληρώναμε ενοίκιο 800 δραχμές. Στο πρώτο σπίτι του δρόμου μας, το γωνιακό με τη λεωφόρο Κουντουριώτου, διώροφο τότε, έμενε η οικογένεια Λιανδρή. Η Λένα και η Μαίρη Λιανδρή έγιναν σύντομα φίλες με τις αδελφές μου, έρχονταν στο σπίτι μας και παίζαμε όλοι μαζί. Πιο κάτω στον δρόμο έμενε η οικογένεια Κιαμέ, με δύο παιδιά, αγόρι και κορίτσι· ήταν μικρότερα μας, σπάνια έπαιζαν με τη Δανάη. Περί το τέρμα